

NINA FAÇON DESPRE GIORDANO BRUNO*

Smaranda Bratu Elian**

În comunicarea de față mă voi referi la trei studii ale Ninei Façon privitoare la ultimul mare filosof al Renașterii italiene, trei studii semnificative, după opinia mea, atât pentru contribuția românească la cunoașterea operei acestuia cât și pentru traseul intelectual al autoarei. Timpul și locul nu îmi permit să explorez toate referirile, punctuale sau lăaturalnice, ale autoarei la opera nolanului din alte volume ale sale.

Cele trei studii, deși publicate sub trei nume diferite și în două epoci diferite și deși au o focalizare diferită, au în comun câteva importante caracteristici: se adresează unui public înalt sau chiar de specialitate (dovadă citatele în limbi străine, vii sau moarte, netraduse), deci nu au un caracter divulgativ sau didactic; se ocupă de operele italiene ale lui Bruno, făcând doar puține referiri la cele latine; sunt dedicate celei pe care Bruno însuși o numea „filosofia nolană”, adică nu tratatelor de magie și artă a memoriei care, după Francis Yates, au absorbit puțin prea mult atenția cercetătorilor; și, nu în ultimul rând, revelă o impresionantă – prin întindere și profunzime – cultură filosofică și împărtășesc aceeași precizie și obiectivitate a analizei. Și am ales aceste trei studii și pentru că într-un anume fel ele se completează și, de aceea, din serialitatea lor – dacă o pot numi astfel – mai degrabă decât din cronologie, se induce un anume itinerar personal al autoarei. Să le vedem!

În același an, 1942, Nina Façon publică două importante lucrări în care figura lui Giordano Bruno ocupă un loc privilegiat: una este eseul *Activismul în gândirea Renașterii italiene* apărut sub pseudonimul Sorin Ionescu în „Revista de filosofie” din București¹, eseu care va fi apoi reluat cu unele aprofundări în primul capitol al volumului *Concepția omului activ. Studii*, publicat în 1946 la Editura Bucovina sub numele adevărat al autoarei²; cea de a doua, sub pseudonimul Ioana Anin, este

* Menționez că prezenta comunicare a fost scrisă în limba italiană pentru Centenarul Catedrei de Italiană a Universității din București și a fost prezentată la Colocviul Internațional organizat cu acel prilej, anume FORTUNA LABILIS, STUDIA PERENNIA – All’insegna di Ramiro Ortiz: insegnamento e ricerca nell’italianistica di ieri e di oggi, București, 20–21 nov. 2009, și de aceea el va apărea în acea limbă, într-o variantă mai lungă, și în actele numitului colocviu.

** Prof. univ. dr., Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București.

¹ Sorin Ionescu, *Activismul în gândirea Renașterii italiene*, în „Revista de filosofie” nr. 3–4, iulie–dec. 1942. Imprimeria „Tiparul Universitar”, București, 1942.

² Nina Façon, *Concepția omului active. Studii*, Editura Bucovina, I.E. Torouțiu, București, 1946.

traducerea (prima realizată în România) a dialogului *De la causa, principio et uno* (*Despre cauză, principiu și unitate* – în traducerea autoarei)³, dialog precedat de un substanțial studiu asupra gândirii nolanului și de o remarcabilă bibliografie.

Dat fiind că în același an, 1942, sub primul dintre cele două pseudonime, anume Sorin Ionescu, apărea, tot la Editura Bucovina, și traducerea din italiană a comentariului lui Marsilio Ficino la *Banchetul* lui Platon⁴, devine evident că la sfârșitul anilor '30 și în anii '40, Façon se dedica în mod special studierii filosofiei Renașterii, unde un loc important îi revenea lui Bruno, și că tânăra cercetătoare (avea pe atunci mai puțin de 30 de ani) avea deja o vastă cultură, bazată pe lectura textelor primare și pe o bibliografie critică plurilingvă și la zi, și propunea deja o sinteză personală. Dat fiind că prezenta comunicare se referă doar la Bruno, trebuie știut că în esul *Activismul în gândirea Renașterii italiene*, Bruno este studiat înăuntrul unei anume perspective asupra filosofiei Renașterii și, de aceea, e prizonierul unei viziuni sistemice care implică o abordare contrastivă și comprezența altor protagoniști. Din acest motiv imaginea despre Bruno care rezultă din acest studiu este una parțială și ea se reflectă numai în oglinzile apropiate ale secolelor de aur ale Italiei, adică între Ficino și Campanella. În schimb studiul introductiv la *Della causa*, focalizat exclusiv pe Bruno, se eliberează de atari restricții și lămurește și contribuția nolanului la filosofia în genere. De aceea, le voi prezenta aici în ordinea complexității și libertății lor.

Activismul în gândirea Renașterii italiene pleacă de la conceptul de mișcare concordantă a macrocosmosului și microcosmosului, concept fundamental al gândirii renașcentiste, și insistă pe cel de al doilea termen, anume pe mișcarea sufletului înspre divinitate. Activismul despre care vorbește Façon, analizat în principal pe scrierile lui Ficino, Pico, Leon Evreul și Bruno, este efortul imens al sufletului de a se apropia și a se contopi cu divinitatea, efort triplu, deoarece implică voință, cunoaștere și iubire. În ceea ce îl privește pe Bruno – căruia îi revine secțiunea cea mai întinsă – activismul este explicat cu pornire de la originala sa ontologie și de la monismul său imanentist. Bruno este văzut de autoare ca un campion nu doar al perspectivei voluntariste, comune și celorlalți, ci și al unui activism frământat și al eroismului unei căutări infinite, în opoziție cu activismul senin al lui Ficino, care își găsește împăcarea în staza finală. În acest studiu autoarea aprofundează numai latura metafizică a activismului brunian și raportul om – divinitate – de aceea se sprijină cu precădere pe dialogul *De gli eroici furori* – și numai în perimetrul gândirii Renașterii italiene. Vreau să spun că aici Façon lasă prea puțin spațiu activismului depistabil în consecințele etice ale unei atari

³ Giordano Bruno, *Despre cauză, principiu și unitate*. Traducere din limba italiană cu un studiu introductiv de Ioana Anin, București, Societatea Română de Filosofie, în Colecția marilor filosofi, îngrijită de Vincenzo de Ruvo și Nicolae Bagdasar, sub patronajul Institutului Italian de Filosofie și al Societății Românești de Filosofie, 1942.

⁴ Marsilio Ficino, *Asupra iubirii sau Banchetul lui Platon*, traducere din limba italiană, introducere și note de Sorin Ionescu, București, Editura Bucovina I.E. Torouțiu, 1942.

metafizici și încă și mai puțin în *praxis*-ul creației, și că nu explorează *cum* și *dacă* atari consecințe sunt sau nu contemplate de respectivii filosofi. Aș spune că aici autoarea ne oferă o analiză și o concluzie convingătoare, dar ne lasă nesatisfăcuți în ceea ce privește raportul sincron ic între acest activism metafizic și cultura Renașterii în general, și diacronic, între Renașterea în genere, și Bruno în particular, și gândirea filosofică precedentă și următoare.

Diferită este în schimb perspectiva amplului studiu introductiv la *De la causa*. Despre excelența traducerii acestui dialog brunian am avut prilejul să vorbesc și să scriu la quadricentenarul brunian organizat la București în 2000 (actele fiind publicate în 2002)⁵. De aceea, aici mă voi referi numai la valoroasa contribuție exegetică din studiul introductiv. Nu avem de a face cu o simplă prefață, adică o prezentare și interpretare a dialogului cuprins în volum. Façon oferă aici o imagine de ansamblu a filosofiei bruniene și a puternicei sale originalități, și de aceea o confruntă în permanență, sincron ic și diacronic, cu alți gânditori și alte sisteme. Studiul debutează cu o afirmație tare, anume posibila grupare a creației marilor filosofi în două categorii: cele de tip profetic și cele de tip sistematic, Bruno fiind plasat fără ezitare în cea dintâi. Această distincție și această poziționare, care vor fi reluate de Edgar Papu într-o formă mai poetică în frumoasa sa monografie bruniană publicată în 1947 (și republicată în primul volum al seriei complete de opere italiene ale Nolanului apărută recent la Editura Humanitas⁶), sunt, după mine, de două ori interesante: pentru că, deși nu sunt neapărat originale, totuși, venind de la o cercetătoare foarte tânără, ele dovedesc o siguranță și un curaj al opiniei neobișnuite la acea vârstă, și pentru că ele implică o judecată de ansamblu a operei bruniene care sugerează, în același timp, atât o abordare emoțională, cât și o rezervă intelectuală: iar eu cred că recunosc în această dublă atitudine, pe care aș numi-o de „adeziune controlată rațional”, o caracteristică menită să devină „marca Façon”.

O primă și scurtă parte a studiului e dedicată vieții filosofului. Neapologetică (o altă caracteristică încă de pe acum a autoarei), ci amintind și felurile eșecuri ale nolanului, această scurtă biografie spirituală conduce spre o concluzie care nu privește numai omul care se apără zadarnic la proces, ci și filosofia lui, anume separarea adevărului teologic de adevărul filosofic și superioritatea cunoașterii raționale față de extazul mistic. Cea de a doua secțiune parcurge rapid istoria redescoperirii și publicării moderne a operenlor bruniene, în vreme ce a treia, și cea

⁵ Smaranda Bratu Elian, *Giordano Bruno nella cultura romena*, în *Giordano Bruno e il Rinascimento quale prospettiva verso una cultura europea senza frontiere – Atti del Seminario Internazionale e Interdisciplinare di Bucarest (3–5 dicembre 2000)*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2002, p. 63–76.

⁶ Edgar Papu, *Giordano Bruno. Viața și opera*, studiu introductiv la seria operelor italiene bruniene apărut în volumul *Giordano Bruno, Cina din Miercurea cenușii*, București, Editura Humanitas, 2002.

mai amplă și importantă, este dedicată analizei gândirii nolanului: infinitismului, panteismului și imanentismului său. Concepția despre Dumnezeu ca „identic cu universul, nu creator și exterior lui, ci imanent acestei perpetue creații care este manifestarea sa necesară” distanțează, afirmă Façon, sistemul brunian de modelul plotinian și îl opune net celui aristotelic.

Trecând la gnoseologie, autoarea observă, pe urmele lui Ernst Cassirer, că pentru Bruno adevărata cunoaștere nu este cea care se aplică relației dintre general și particular (ceea ce la scurtă vreme va fi esența gnoseologiei lui Galilei), ci doar aceea care se aplică „existenței pure”; iar atare cunoaștere, deși ca aspirație e deschisă tuturor, ca realizare este rezervată celor puțini, capabili de „eroice avânturi”. Dar, explică autoarea, pentru ca să nu devină pur metafizică, „existența pură”, țelul cunoașterii adevărate și eroice, este rezolvată de Bruno prin introducerea conceptului de „minim”, „particulă de esență teleologică”, monadă, diferită de atomul material al lui Democrit și apropiată de „substanța” lui Spinoza. Încercând să lămurească gnoseologia bruniană în conexiunile ei obligatorii cu ontologia, autoarea delimitează gândirea nolană atât de sursele sale grecești cât și de gândirea științifică modernă aflată la începuturile sale (referirile fiind Copernic, Tycho Brahe și Galilei). și mi se pare de un mare interes observația că „deși Bruno nu își întemeiază propria filosofie pe datele științifice ale timpului – ci le folosește numai ca probe ulterioare ale propriei doctrine – nu poate fi neglijată importanța gândirii lui pentru dezvoltarea spiritului științific modern”. Doresc să insist asupra acestei afirmații a lui Façon, pe care o împărtășesc, și care îl plasează pe Bruno în tulburătorul spațiu-timp al nașterii modernității, în vreme ce la scurt timp după aceea, iluștrii interpreți precum Francis Yates sau Culianu, îl înlănțuiesc, într-un fel sau altul, de Evul Mediu.

Observând că în filosofia nolanului „momentul epistemologic este doar secundar, cerut numai ca verigă de legătură între filosofia teoretică și cea practică”, restul studiului îi este dedicat acesteia din urmă, adică eticii, așa cum se conturează ea mai ales în *De gli eroici furori*. Așa cum explica în eseul prezentat anterior, etica nolană constă în efortul activ și fără de sfârșit al cunoașterii, al voinței și iubirii, prin care „omul recunoaște în sine însuși absolutul”. Limitele acestei cunoașteri sunt legate, pe bună dreptate, de Façon (ca, de altfel, de Bruno însuși) de teologia negativă a lui Pitagora, de Dionis Areopagitul și de „docta ignorantă” a lui Cusanus. Reiterând ideea activismului renascentist, Façon pune accentul pe afirmarea de către Bruno a valorii efortului uman și a progresului pe care un atare efort îl poate aduce speciei: mai mult ficinian decât darwinist, un atare progres poate mântui omul de originara sa condiție animală și îl poate apropia de divinitate. Studiul se încheie cu câteva concluzii, după mine caracteristice autoarei, anume imperfecta sistematicitate a gândirii bruniene și depășirea acestei limite prin avântul poetic care animă dialogurile. Acest avânt, observă corect Façon, are în

permanență două chipuri: unul bătaios și polemic, și altul ce exprimă un entuziasm mesianic cu privire la propria viziune asupra lumii și a omului, în care autoarea recunoaște marca indelebilă a Renașterii italiene. Continua confruntare cu gândirea occidentală precedentă, contemporană și imediat succesivă și mai ales ancorarea în Renașterea italiană, revelă încă o dată, după opinia mea, demersul istorist al autoarei care, recunosc, mă convinge și îmi face plăcere.

Cel de al treilea studiu, pe care îl voi aminti doar pe scurt și cu care îmi voi încheia intervenția, se intitulează *Despre câteva cuvinte-cheie* la Giordano Bruno și a fost publicat în 1969, adică la aproape 30 de ani de la precedentele, în „Revista științifică” a Universității Humboldt din Berlin. Textul redactat în italiană și adresat desigur specialiștilor, este cu siguranță puțin cunoscut la noi – ceea ce însă nu-i micșorează valoarea sau utilitatea. Voi începe cu două observații cu caracter general: așa cum ne arată publicațiile sale, la vârsta de treizeci de ani, Façon se dovedea profund implicată în cercetarea filosofică; în cele trei decenii succesive, în schimb, interesele sale filosofice par să se subțieze, iar ea tinde să orienteze spre teme mai acceptabile pentru ideologia acelor ani și mai puțin sau deloc legate de miezul tare al filosofiei italiene; dar, în aceleași decenii, și poate tocmai din pricina nemulțumirii pe care i-o producea această îndepărtare de filosofie, ea se dedică în principal unor cercetări de lingvistică care se vor concretiza în câteva lucrări monumentale, și până acum nedepășite la noi, privitoare la istoria limbii și la gramatica istorică italiene⁷. Și cred că tocmai această nouă orientare și această nouă competență, istorico-lingvistică, au fost cele care i-au oferit autoarei posibilitatea de a reînnoia dialogul cu filosofia, în particular cu cea bruniană.

Cea de a doua observație se referă la stilul acestui ultim studiu de care mă ocup aici: materia și austeritatea caracteristică a autoarei, care făceau nu foarte accesibile cele două studii prezentate anterior, mă pregătiseră pentru o lectură dificilă și poate obscură și plicticoasă. Nu mică mi-a fost surpriza și bucuria, să descopăr un text perfect comprensibil, scris într-un limbaj accesibil și de mare fluentă, cu rezervele și cu modestia adevăraților savanți, pe scurt, un text pasionant. Acest nou stil îmi sugerează că cei treizeci de ani petrecuți în contact cu evenimentele istorice, dar și cu varii edituri și mai ales cu atâtea generații de studenți, îi dăruiseră autoarei o înțelepciune care însemna o mai mare înțelegere omenească, o reală deschidere spre dialog și o cordialitate față de cititor necunoscute mai înainte.

Rezum cu strictețe cele 25 de coli ale acestui cel de al treilea studiu: Façon pleacă de la observația, pe care o consider foarte corectă, bazată pe o documentație

⁷ *Problemele limbii literare în cultura italiană*, București, Editura Academiei RPR, 1962; *Grammatica storica della lingua italiana*, București, Editura Didactică și pedagogică, 1963–1964 (în două volume); *Corso di storia della lingua italiana*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1963, 1965 (în două volume).

impresionantă pentru acele vremuri la noi în țară, că studiile dedicate limbii bruniene se orientau cu precădere spre valoarea „literară” a dialogurilor italiene, adică spre expresivitatea și inventivitatea barocă a prozei sale; și că, în schimb, lipsea o cercetare serioasă asupra „limbii lui Bruno analizată în precisa ei funcționalitate tehnico-filosofică”⁸, adică un studiu asupra contribuției bruniene la precizarea și îmbogățirea terminologiei filosofice italiene. Este tocmai ceea ce încearcă să facă autoarea. Analiza lexicului filosofic brunian este încadrată, grație noii percepții istorico-lingvistice a autoarei, în fenomenul mai amplu al Renașterii, când „progresul ideilor determină totala distrugere a vechilor sfere semantice, acel soi de *éclatement* care, anulând semnificațiile precise, oarecum tehnice, ale terminologiei scolastice, oferă posibilitatea unor numeroase creații semantice” și „tehnificării lor”⁹.

Sprijinindu-se chiar pe afirmațiile făcute de Bruno referitoare la voința de a folosi în dialogurile italiene un limbaj precis și denotativ, Façon prezintă și demonstrează felul în care Bruno, pentru a atinge o atare precizie, înnoiește diferite vocabule ale terminologiei scolastice, refăcând în întregime conținutul lor în interiorul respectivului câmp semantic, și translându-le – cu importante consecințe – dinspre teologie spre filosofie. Autoarea exemplifică și comentează pe larg următoarele procedee: demetaforizarea (spre exemplu a cuvântului „*animale*”), redefinirea (de exemplu a cuvintelor „cauză” și „principiu”), substantivarea (grea de consecințe) a adjectivelor „absolut”, „infinit”, „univers”, crearea prin împerechere sau opoziție (lumea este „conținută” în vreme ce universul e „conținător”), prin derivare (intelectul e „*datore di forme*”), prin folosirea inovatoare a prepozițiilor (Dumnezeu în univers este „*tutto, è per tutto, è in tutto*”). Lăsând la o parte alte exemple, ajung la concluziile acestui al treilea studiu brunian unde Façon observă, făcând totodată și o interesantă generalizare, că terminologia filosofică modernă se prezintă, la primii ei creatori, mai degrabă ca un fapt stilistic decât ca unul lexical și că de aceea ea este solidară cu gândirea respectivă și virtual caducă.

Închei această prezentare, prea rapidă și desigur incompletă, exprimându-mi recunoștința față de organizatorii acestui simpozion, care mi-au dat ocazia să regăsesc din nou substanța profundă a științei profesoarei mele și să-i aduc, și pe această cale, un meritat omagiu.

Riassunto

La relazione *Nina Façon studiosa di Giordano Bruno* presenta il contributo essenziale di questa importantissima italianista romena alla conoscenza e allo studio del grande filosofo nolano in Romania analizzando tre dei suoi saggi, secondo me, di grande sostanza. I tre saggi in questione,

⁸ Nina Façon, *Su alcune parole-chiave in Giordano Bruno*, în „Wissenschaftliche Zeitschrift della Humboldt – Universität zu Berlin, Ges. – Sprachw.” R. XVIII (1969) 4, p. 571.

⁹ *Ibidem*, p. 572.

benché pubblicati sotto tre nomi diversi e in due diverse epoche e benché diversamente impostati, hanno importanti caratteristiche comuni: si rivolgono a un pubblico alto o addirittura specializzato, dunque sono esenti di tratti divulgativi o didattici; si occupano delle opere italiane di Bruno facendo pochi e rari accenni a quelle latine; sono dedicati a quello che Bruno stesso chiamava «la nolana filosofia», cioè non ai trattati sulla magia e sull'arte della memoria che, dopo Francis Yates, hanno assorbito un po' troppo l'attenzione degli studiosi. Si tratta dei due saggi di esegesi filosofica, pubblicati sotto due diversi pseudonimi nel 1942: *L'attivismo nel pensiero del Rinascimento italiano* (divenuto in un volume ulteriore *La concezione dell'uomo attivo*) e lo studio introduttivo alla propria traduzione del dialogo bruniano *De la causa, principio et uno*; e di un terzo studio, *Su alcune parole-chiave in Giordano Bruno*, pubblicato nel 1969 sulla Rivista Scientifica dell'Università Humboldt di Berlino, che è di carattere storico-linguistico. Tutti e tre gli studi rivelano un'impressionante, per estensione e profondità, cultura filosofica e condividono la stessa precisione e oggettività di analisi. Essi possono essere considerati una bibliografia bruniana di altissimo livello scientifico e ancora attuale.